

Абдиева А.

**КЫРГЫЗДАРДЫН ӨСҮМДҮКТӨРДҮ САЛТТУУ ДАРЫ КАТАРЫ
ПАЙДАЛАНЫШЫ**

Абдиева А.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗСКИХ РАСТЕНИЙ В КАЧЕСТВЕ
ТРАДИЦИОННЫХ ЛЕКАРСТВ**

A. Abdieva

THE USE OF KYRGYZ PLANTS AS TRADITIONAL MEDICINES

УДК: 391.98 (575.2) (04)

Кыргыздардын жашоо турмушунда табигый өсүмдүктөр менен ооруларды дарылоодо салттуу ыкмаларды колдонулушу жана айыктыруу жолдорунда диний ырым-жырымдарды пайдалануусу.

Негизги сөздөр: өсүмдүктөр, дарылануу, оору, биология, дары.

Использование естественных растений в жизни кыргызов традиционными методами для лечение болезней при религиозных обрядах и ритуалах.

Ключевые слова: растения, лечения, болезнь, биология, лекарство.

Kyrgyz in the life of the natural ways of healing the use of traditional methods of treating plant diseases and the use of religious rites.

Key words: plants, treatment, illness, biology, medicine.

Кыргыздардын өсүмдүктөрдү дары катары пайдаланышы жөнүндө тарых илимдеринде чындыгында терең илимий мүнөздө аз изилденген облустарынан болуп саналат. Ошондуктан бул маселе боюнча биз социалистик революцияга чейинки жана андан кийинки эмгектерди өзгөчө акыл-ой сезимдери жана материалдык маданияттары бири-бирине тыгыз байланыштуу болгон Фергана өрөөнүндө жашаган элдерге, анын ичинде кыргыздарга да, тиешелүү болгон маалыматтарды этнографиялык, биологиялык эмгектерде учуратабыз [1: СПб., 1903, 1925, 1989, 2007].

Жалпыбызга белгилүү болгондой адам баласынын өнүгүү стадиясында өсүмдүктөр-адам баласынын тамактануу булагы эле болбостон, кийим-кечек, эмгек жана коргонуу куралдары болуп саналган. Адамдар өсүмдүктөрдү-эң негизги өзөк жалгоочу тамак катары жыйнашып, ошону менен бирге, алардын дарылык касиетин байкап жана оорудан арылуу максатында колдоно башташкан. Дары өсүмдүктөрдү пайдалануудагы кылымдардан берки тажрыйбасы барган

сайын байып, дарыгерлер ооруну сакайтуунун жаңы сырларын ачып, муундан-муунга өткөргөн. Бул дарыгерчиликти мындан ары өнүгүшүнө жол ачкан.

Аз эмес мезгилди камтыган дары чөптөрдү өздөштүрүүдө, айырмалай билүүдө адамдар бирде оорудан сакайып, бирде уулуу өсүмдүктөрдү туура эмес колдонуудан улам өлүмгө учураган. Бул туурасында б.з.ч. I кылымда байыркы римдик окумуштуу-энциклопедист, философ жана врач Авл Корнелий Цельс (Кельс деп да аталат) “врачебное искусство возникло тогда, когда, благодаря выздоровлению одних и гибели других, люди научились делать различия между вредным и целебным” [2, 5-б.]. деп илимий эмгегинде белгилегендей эле, бир оорулуунун сакайусунан, экинчи оорулуунун өлүмүнүн натыйжасында алгачкы дарыгердик чеберчилик негизделе баштаган. Байыркы мезгилде дары отторду тиешелүү денгээлде туура пайдалана билбегендиктин айынан, көп учурда дары чөптөр менен дарылоо кейиштүү аяктаган.

Биздин заманга чейинки VI-VII кк. Зороастризм дининин ыйык китеби, байыркы парсы маданиятынын эстелиги - “Авестада” Ахурамазда көктөн (асмандан) адам баласына “түбөлүк жашоо” деп аталган 10 000 түрдүү дарылык касиетке ээ болгон өсүмдүктөрдү жибергени жөнүндө жазылган. Бул маалымат дары чөптөрдү пайдалануу тээ байыркы убакта, тагыраак айтканда, отко, күнгө сыйынуу мезгилинде эле калк ичинде кулачын жайып, миңдеген түрлөрү боюнча изилденип келгендигин далилдеп турат.

Дары чөптөрдү бир гана табыптар эмес, алар менен катар дин өкүлдөрү- молдолор, бүбүлөр, бакшылар да, ооруларды дарылап айыктырууда кеңири колдонушкан жана колдонушуп келишүүдө.

Азыркы Кыргызстандын аймагында ислам дининин таралышы IX-XVII кылымдарга таандык. Мусул-

манчылык менен бирге мурдагыдай эле “Теңир Атага” жана “Умай энеге” болгон ишеними кала берген.

Кыргыздар молдолордон сырт бакшы, бүбү, төлгөчү, далычыларга да абдан ынанган. Илгертен табыптар, бакшылар, бүбүлөр, тамырчылар, дарыгерлер жаратылыштын миң түркүн өсүмдүктөрүнөн дары – дармек жасашып элди дарылашкан. Алар эркек бакшылар жана бүбү аялдар жин оорусу менен сыркоологон адамдын жинин кууп чыга алышат деп эсептешкен. Бүбү-бакшылардын негизги куралы: **кара талдан** жасалган малдын туягын элестеткен камчы, чилдирман (**ийилчээк жыгачка** бодо малдын ашатылган терисин бекитилген музыкалык инструмент) болгон. Элдин айтымында бакшылардын өздөрүн колдоочу жини (ак, кара) болушат. Жин даарыган оорулууну атайын бөлмөдө ортого отургузуп, аны айланып, аят айтып, кыйкырып, чилдирман чертип, жинин чакырып оорулуунун жинин айдаган. Алардын дарылоо жолдору шамандардыкына окшош болушат.

Ислам динин кабылдаганга чейин кыргыздардын арасында кишини арбаган таасири жана ырым-жырымдары менен байланыштуу болгон ыйык мазарларга, жыгачтарга, булактарга, таштарга сыйынуучулук кеңири таркалган болучу. Бул сыяктуу көрүнүштөр кыргыздарда кеңири таркаган жана сакталып келүүдө. Мисалы: Лейлек районунун элдеринин ишениминде илгертен бери салт катары арчаны аздектешип жана анын жанында өскөн долоного чырак жагып, жип байлашат. Мындан сырткары, мазарларга тоо текелердин мүйүздөрүн, топоздун куйругу байланган таяктарды коюп, жыгачтарга чүпүрөктөрдү, кебездерди байлашкан. Кээ бир күмбөздөрдүн жанына долоно, арча эгишкен. XIX кылымдын аягында Исфана ойдунунда жарым көчмөн калктардын жаңы мазарлары негизделип, салттуу түрдө өсүмдүктөрдү отургузуу пайда болгон. Лейлек районунун аймагындагы Кыргыз мазары, Кабылан ата мазары, Ахун Баба мазарындагы тал-теректер буга далил (*бул маалымат Исфана шаар башкармалыгынын тургуну, Ахун Баба мазарынын мурдагы шайыгы, 1924-жылы туулган Абдиева Уулжандын айтуусунда жазылып алынган*).

Сыйынуулардын арасында жин жөнүндөгү түшүнүк өзгөчө орунду ээлеген. Ар түрдүү оорулар, айрыкча жин, талма оорусу жана башка нерв оорулары жинден пайда болот дешкен. Мындай дартка (ооруга) чалдыккандарды “эпкиндептир”, “жин тийиптир”, “зыян жетиптир”, “илешиптир” деп диагноз коюшкан [3, 409-б.]. Эми жин ооруларына адам качан кабылышы ыктымал? Ислам дининде эгерде адам даарат менен жүрбөсө, ыйык жерлерге заара ушатса, бемаалда (шам мезгилинде жана түн ичинде) жүргөндө, адам жашабаган үйлөрдө, шамдан кийин эшикке жалгыз чыкканда, жаштар жаңы үй-бүлө курганда жана аял кишинин төрөттөн кийин (белгилүү убакыттын ичинде күн баткандан кийин сыртка чыкпоо) чилдени туура сактабаса

же тутпаса жин-шайтандарга кабылышы мүмкүн. Мындай ооруларды айыктыруучу атайын молдолор-“касыйдачылар” (жин-шайтанды айдоочу молдолор) болушкан. Алар Ыйык Курандын “Манзил” (жин-шайтанга каршы сүрө) аятын окушуп, адырашман ысырыгына (бул өсүмдүк мусулманчылыкта кырк ооруга даба деп айтылат), арчага, аш тузуна, сууга жана чайга дем салып беришет. Сыркоологон киши ысырыкты түтөтүп, жашаган үйүн жана өзүн ысырыктап, дуба окулган чайды кайнатып ичип жана тузду тамакка кошуп жейт. Кээ бир учурда жин оорусуна чалдыкканда зайтун майына да (оливковое масло) дем салып, оорулуунун денесине сүйкөшөт. Бул өсүмдүк майынын башка майлардан өзгөчөлүгү, жинди күйгүзөт, кишинин денесине жакшы сиңет жана кийимди жууганда майы бат чыгып, так калбайт. Зайтун майын колдоонун дагы бир түрү: касыйдачы-молдо шайтандаган оорулууну окуп бүткөндөн кийин, төшөккө жаткырып, оң кулагына зайтун майын тамызат. (*Бул маалымат Чүй облусунун тургуну касыйдачы - молдо Бекниязов Рустамдын айтуусунда жазылып алынды*).

Зайтун майы көптөгөн диндерде ыйык чөптөрдүн символу деп саналып, сүйүү жана тынчтыкты билдирет. Неаполитан университетинин жана химия факультетинин доктору Патриция Галетти: “...Потребление в пищу оливкового масла, являющегося источником природных полифенолов, снижает риск заболеваний желудка, кишечника и пищевода. Оливковое масло защищает эритроциты крови человека от опасного оксидативного воздействия свободных радикалов” [4, 2012], - деп белгилегендей зайтун майы көптөгөн ички органдарга, онкология оорууларына дары. Кан басымды нормалдаштырат, балдардын дени сак өсүшүнө, эрте картайбоого ж.б.ооруларга жардам берет.

Ислам дининде дарылык касиети чоң *Зафран* гүлүн кургатып, сыя куйуучу калем сапка салып, 5 грамм сууну кошуп, кошулма менен кагазга баш, тиш ж.б. ооруларды айыктыруучу курандын аяттарын жазат да, жазылган кагазды суу куюлган түбү тайкы идишке салганда, кагаздагы жазуу сууга чыгат да, суунун түсү ач кызыл түскө боёлот. Андан кийин сууну оорулууга ичирет. Ошондо кишинин ооруган жери басылат. (*Бул маалымат Чүй облусунун тургуну касыйдачы - молдо Бекниязов Рустамдын айтуусунда жазылып алынды*).

Молдо, бүбү-бакшылар үйдү жин-шайтандардан, жамандыктан бошотуу жана алдын алуу максатында куран аяттарын окуу менен бирге ырым-жырымдарды өткөрөт. Алар атайын даярдалган кырк бир кургак чөпкө пахта буласын ороп, ага пахта майын сүйкөп туруп, кеседеге буудай унуна аларды орнотуп, ширенкенин жети талы менен от жагып, үйдүн ичин айландырып чыгышат. Ысырыкталган үй жана үйдүн ээси жеңилдеп, тазаланат деп айтылат. Ал эми короонун ичин тазалоодо жети чыракты мөмөлүү дарактын

(жүзүм жана анжир дарагына) түбүнө жагышат. Эл ичинде бул ыкма мурдатан бери жасалып, сакталып келгендиги белгилүү. *(Сулүктү шаарынын тургуну Ажы Абдуллаева Жаннаттай эненин айтуусунда жазылып алынды).*

Адам күндөлүк турмушунда тамак-ашына колдонулуучу кадимки ачуу калемпирди да ислам дининде киши көзүккөндө (кирене киргенде) жети даана алып, кийимдин сыртынан денени сылап (киренелеп, кинелеп), анан күйгүзүп салат.

Мындан тышкары, киренеси чыкпай кыйналса, киренеси кирген кишини чакырышат да, буюму же баш кийими менен сылашат. Кээ бир учурларда айылдагы ак көңүл, таарынычы тез жазылган байбичеге [5: 2011ж.] сылатышып, буудай нанынан үч бурда, абдырашман ысырыгына дем салуу жолу колдонулуп, төмөнкүдөй ырым сөздү айтышкан:

Чык, чык, кирене, чык кирне.

Дайди кирне, ач кирене,

Дубана кирне, сук кирене.

Чык, чык, кирене, чык кирне.

Кирене болсоң, кирип чык,

Элик болсоң, эсинеп чык.

Эшикте жүргөн итке бар,

Сууда жүргөн сүлүккө бар,

Бул бечарада эмнең бар.

Чык, чык, кирене, чык кирне..

Баштан кирсең аяктан чык,

Аяктан кирсен, баштан чык

Желип кирсен, жортуп чык.

Чык, чык, кирене, чык кирне.

Менин колум эмес,

Умай эне, Батма-Зууралардын,

Пири-Пешпайымдын колу.

Чык сайгелик чык, чык.

Отко бар, сайга бар, ташка бар,

Бул пахырда эмнең бар,

Менда кайттым, сен да кайткын,

Чыкпасан, чычала менен кууп чыгам.

Чык, чык кирене, чык кирне.

Жогоруда айтылган сөздөн кийин нанды итке берип, адырашман ысырыгы менен кирене кирген киши-

нин башын айландыра түтөтүп чыгышкан *(Сулүктү шаарынын тургуну, 1928-жылы туулган, киренечи ана Азимова Рызбанайдын айтуусунда жазылып алынган).* Бул сөздөр аркылуу оорулуу адам диний ишенимде психологиялык жактан өзүнө-өзү ишенүү аркылуу чалдыккан сыркоосунан же кирген кинесинен тез айыгат. Мындай көрүнүштөрдү бүгүнкү күндө өнүккөн медицина да аныктай электиги жалпыга белгилүү.

Кыргыз элинде тоодо өскөн арча өсүмдүгү менен ырымдоо да кеңири колдонулуп келет. Мисалы: жаш баланы бешикке күндө кеч бөлөгөндө кургатылган арчанын же адырашмандын бүрүн түтөтүп ысырыкташып, бешик ырларын ырдашкан:

Келтирилген изилдөөлөрдүн жыйынтыгы төмөнкүдөй тыянакка алып келет: Кыргыздар Борбордук Азияда жашаган түрк жана башка элдер сыяктуу эле жашоо турмушунда жаратылыш менен эриш-аркак жашашып, табигый өсүмдүктөрдүн жардамы менен диний-сыйкырлоо аркылуу бир топ оорулардын түрлөрүн айыктырып келишкен. Бул элдик каада-салт, үрп-адат бүгүнкү күндө эле жаралып калбастан, тээ байыртадан бери эле эл ичинде колдонулуп, бүгүнкү илимий-техникалык прогресс өнүккөн мезгилде оору-сыркоолордун саны жана түрү көбөйүп келет жана табигый өсүмдүктөрдү дарылык катары колдонууга, диний-сыйкырлоо аркылуу дарыланууга суроо-талаптар көбөйүп, кызыккандар барган сайын артып келүүсү айдан ачык.

Адабияттар:

1. Колосов Г.А. О народном врачевании у сартов и киргизов Туркестана. Т.vi. - СПб., 1903.
2. Бартольд В.В. Лечение больных путем изгнанием злых духов у оседлого населения Туркестана. Бюллетень САГУ. X. - Ташкент, 1925.
3. Ходжиматов М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана. - Д., 1989.
4. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана. - Б., 2007.
5. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. - Б., 2002. 409-бет.
6. Здоровье.Чудо оливы. Научные доказательства о пользе оливок. - М., 2012.

Рецензент: к.м.н., доцент Орозалиев К.Ш.